

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING EMOTSIONAL RIVOJLANISHIGA OID XORIJIY TENDENSIYALAR

Xurvalieva Tarmiza Latiovna

*Chirchiq davlat pedagogika universiteti, Maktabgacha ta'lim metodikasi kafedrası, pedagogika
fanlari doktori (DSc), professor*

<https://doi.org/10.53885/edinres.2024.02.1.053>

Annotatsiya. Maqolada emotsiya va uning rivojlanishiga oid psixolog olimlarning qarashlari keltirilgan. Maktabgacha yoshdagi bolalarda emotsional holat va uning namoyon bo'lishi, hissiy jarayonlarning ro'y berishi borasidagi olimlarning g'oyalari tahlil qilingan. Bolalarda ijobiy emotsiyalarni rivojlantirishning psixologik jihatlari bayon etilgan.

Tayanch iboralar: emotsiya, individ, shaxs, affekt, hissiyot, kayfiyat, stress, zo'riqish, motiv, motivatsiya, instinkt, ehtiyoj, psixik, intensiv, xulq-avtor, mimika, jest, reaksiya, hissiy ton, perpestiv obraz.

ЗАРУБЕЖНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ЭМОЦИОНАЛЬНОМ РАЗВИТИИ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Xurvalieva Tarmiza Latipovna

д.п.н.(DSc), профессор Чирчикский государственный педагогический университет

Аннотация. В статье представлены взгляды психологов на эмоции и их развитие. Проанализированы представления ученых относительно эмоционального состояния и его проявления у детей дошкольного возраста, возникновения эмоциональных процессов. Описаны психологические аспекты развития положительных эмоций у детей.

Ключевые слова: эмоция, индивид, человек, аффект, чувство, настроение, напряжение, напряжение, мотив, мотивация, инстинкт, потребность, психическое, интенсивное, поведение, мимика, жест, реакция, эмоциональный тонус, перцептивный образ.

FOREIGN TRENDS IN THE EMOTIONAL DEVELOPMENT OF PRESCHOOL CHILDREN

Khurvalieva Tarmiza Latipovna

Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), professor Chirchik State Pedagogical University

Abstract. The article presents the views of psychologists on emotions and their development. Scientists' ideas regarding the emotional state and its manifestations in preschool children and the emergence of emotional processes are analyzed. The psychological aspects of the development of positive emotions in children are described.

Key words: emotion, individual, person, affect, feeling, mood, tension, strain, motive, motivation, instinct, need, mental, intense, behavior, facial expressions, gesture, reaction, emotional tone, perceptual image.

Kirish. So'nggi yillarda "emotsiya" tushunchasi va uning vujudga kelishi borasida qator nazariya va mulohazalar ilgari surilgan. Psixologiya fanida emotsiya kategoriyasi olimlar tomonidan XX asrda o'rganila boshlangan. Bu davrgacha emotsiya va hissiyotlar olimlar tomonidan tadqiq etilmagan. Biroq psixolog olimlar emotsional holatni affekt, hissiyot, kayfiyat, stress bilan ifodalanishini asoslaydi. Emotsiya lotincha so'z bo'lib, "hayajon, hissiyot, tashvishlanish" kabi ma'noni anglatadi. Ya'ni emotsiya psixologik jarayonlarni kechishi bilan bog'liq bo'lib, instinkt, ehtiyoj, motiv va individning hayot faoliyatidagi voqea-hodisalar ta'sirida namoyon bo'ladi. Hissiyot esa, shaxs rivojlanish bilan bog'liq ravishda insonning borliqdagi narsa va hodisalarga munosabatining eng yuqori shakli bo'lib, barqarorlik, umumiylik, qadriyat va ehtiyojlarga mos ravishda ifodalanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bolani ijtimoiy hayotga nafaqat har tomonlama moslashtirish, balki mana shu darajaga tayanish kelajakda uning rivojlanishiga zamin yaratadi. Turli yosh bosqichlarida tarbiyaning asosiy vazifalarini amalga oshirishda bolaning emotsional holatni yaxshilash uchun

maktabgacha ta'lim tashkilotida yaratilgan pedagogik-psixologik sharoitlar muloqot hamda faoliyatga mos kelishiga e'tibor berishni taqozo etadi. Bolaning faoliyati juda muhim hisoblanib, "umuminsoniy" ahamiyatga egadir. Faoliyat jarayonida bola turli xil buyum va narsalardan foydalanishni o'rganadi, o'z harakatlarini rejalashtiradi, fikrlarini tizimlashtiradi, o'zlashtirgan bilimlarini amaliyotga tatbiq etadi. Psixolog olimlarning fikricha ilk va maktabgacha bolalik davrida psixik xususiyat hamda qobiliyatlari shakllanishiga poydevor yaratiladi.

Affekt tushunchasi ham lotincha so'z bo'lib, hayajonlanish, qo'rquv, havotir, qisqa muddatli va kuchli emotsional holat bo'lib, inson hayotiy vaziyatlar ta'siridagi keskin o'zgarishlar bilan bog'liq ichki tana a'zolari funksiyalaridagi o'zgarishlardir [9, s. 65]. Affekt insonlarni xavfli va kutilmagan vaziyatlardan chiqish yo'llarini topa olmaslik natijasida paydo bo'ladi. Bunday holatda insonning diqqat e'tibori affektni chaqiruvchi murakkab vaziyat va holatga qaratiladi. Biroq affekt inson ongiga ta'sir qiladi va xotirani pasayishiga olib keladi yoki amneziya holatiga tushib qoladi. Shunday ekan, maktabgacha yoshdagi bolalar bilan muloqot jarayonida tabiiy ohangda so'zlash, ularning yosh va individual xususiyatini inobatga olish muhim. Affektning emotsiyadan farqi shundaki, unda bola shaxsida qo'rquv va xavotir kuchli ifodalanadi. Hissiyot esa voqea-hodisalar ta'sirida o'zgaradi va inson faoliyati yo'nalishlariga ta'sir qiladi.

Hissiyot bevosita kayfiyatga ta'sir qiladi. Kayfiyat emotsional holatning barqarorligi yoki jadallikni kuchsizlanishi, individning psixik holati asosida namoyon bo'ladi [7;445-b]. Kayfiyat asosan tashqi omillar ya'ni ob-havo, hayotiy vaziyatlar, inson sog'ligi, fiziologik holati, muloqot, uchrashuv va muvaffaqiyatlar ta'sirida o'zgaradi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda kayfiyatni o'zgarishi ularning hissiy holati bilan bevosita bog'liq. Agarda kattalar ularga noto'g'ri munosabatda bo'lsa, ortiqcha o'quv yuklamasi berilsa, sog'lom turmush tarzi to'g'ri yo'lga qo'yilmasa emotsional stress ro'y beradi. Ya'ni bolaning tanasiga salbiy tashqi muhit ta'sir ko'rsatsa, zo'riqish yoki salbiy emotsiyalarni uzoq muddat davom etishi natijasida ro'y beradi [7; 810-b].

K.E. Izard va S.Tomkinslarning fikricha, "emotsiyalar motivatsion tizimni yaratadi. Emotsiyalar inson xulq-atvoriga ijobiy ta'sir qiladi va motivatsiyasini oshiradi" [7; 811-b]. Ayrim olimlar emotsiyalarni qisqa muddatli deb hisoblaydi, boshqalari esa, insonlar doim emotsiya ta'sirida bo'ladi xulq-atvor va affekt boshqa-boshqa emas degan fikrni tasdiqlaydi. Ma'lumki, emotsiyalar inson xulq-atvoriga salbiy ta'sir ko'rsatadi va psixosomatik kasalliklarga sabab bo'ladi.

Tabiiyki, maktabgacha yoshdagi bolalarda fiziologik va psixologik rivojlanish intensiv ravishda ro'y beradi. Bolaning tanasida ko'p o'zgarishlar kechadi masalan, ichki tana a'zolari hajmi kattalashadi. Muskullar mustahkamlanadi, bosh va orqa miya faoliyati murakkablasha boradi. Ko'rish, eshitish va teri-tuyush hamda harakat sezgilari rivojlanadi. Mazkur jarayonlarning barchasi bolaning psixik, shaxsiy va emotsional rivojlanishiga ta'sir qiladi.

Yuqorida sanab o'tilgan dalillar, maktabgacha yoshda emotsiyalar bola hayotida muhim ahamiyat kasb etishini asoslaydi.

T.A.Danilinaning ta'kidlashicha, "ushbu yosh davrida emotsional reaksiyalar impulsiv va bevosita tavsifga ega bo'ladi. Maktabgacha yosh davriga nisbatan ilk yoshda emotsiyalar ko'proq ifodalanadi. Chunki, bola ilk yoshda o'z hissiyotlari va xavotirlanishini boshqara olmaydi. Emotsiyalar ularning xulq-atvorini boshqaradi. Shuning uchun emotsiyalar kuchliroq va ixtiyorsiz ravishda yuz beradi" [5; 77-b]. Kattalar bolalarning emotsional holatini osongina aniqlashi mumkin, boisi ular bolaning mimikasi va hatti-harakatlarini tezgina anglaydi.

Ilk go'daklik davrining oxirlari va uch yoshda krizis boshlanadi, ya'ni bir yoshdan ikkinchi yoshga o'tish davridagi qiyinchiliklar paydo bo'ladi. Bu esa ba'zan bolalarda affektiv xulq-atvorni keltirib chiqaradi. Mazkur emotsional holat bola biror faoliyatni mustaqil ravishda bajarishni xohlaganda va uni yonida kattalar bo'lmagani ular tomonidan yordam ko'rsatilmagani sababli yuzaga keladi. Kattalarning diqqat e'tiborini yetishmasligi bois, bolada salbiy hatti-harakatlar namoyon bo'ladi. Agarda kattalar bolaning harakatlarini kuzatib, unga ko'mak berib tursa, affektiv xulq-atvor oson kechadi. Maktabgacha ta'lim-tarbiya mazmunli tashkil etilgandagina, bolalarda affektiv xulq-atvor keskin namoyon bo'lishi yoki intensivligi pasayishi mumkin. Bolaning emotsional holati asta-sekin barqaror bo'la boshlaydi.

P. M. Yakobson izlanishlarida ilk yoshlikdan maktabgacha davriga o'tish jarayonida bolaning hissiyotlari va emotsional holati o'zgarish boshlashi tadqiq etilgan. Yuzaga kelgan hissiyot birdan boshqasiga almashadi va emotsional holatning yangi turlari paydo bo'ladi. Avval bolada atrofidagi

narsa va hodisalarga qiziqish paydo bo'lgan bo'lsa, keyinchalik qiziqishi so'nadi. Uning o'rniga yangi voqea-hodisalar bolaning diqqat-e'tiborini o'ziga tortadi [9; 114-b]. Maktabgacha yosh davrida bolaning emotsional dunyosi o'zgaradi va turli xil ko'rinishda namoyon bo'ladi. Bola yoshi o'zgartirgan sari hissiyotlar murakkablasha boradi, quvonch, jahl, qo'rquv va boshqalar o'rniga hayratlanish, zaqlanish, xamardlik, xafalik, qizg'onish kabilar ro'y beradi. Yuz bergan o'zgarishlar bolaning tashqi hissiy holatida aks etadi. Bolalar sekin-asta o'z hissiyotlarini kulgu, qarashlar, mimika va jestlar orqali namoyon qiladi.

A. V. Zaporozhes fikricha, "maktabgacha yoshda yangi emotsiyalarni paydo bo'lishi, bola faoliyati turlari va mazmuni o'zgarishi bilan bog'liq. Uch yoshga to'lganda bolada emotsional reaksiyalar paydo bo'ladi, uning his-hayajonlari va atrof-dagilarga munosabati ta'sir ko'rsatadi. Ilk yoshlikda dastlab bolalar kattalarga taqlid qiladi" [6;97-98-b.]. Kattalar bolalar diqqatini narsa va buyumlarning tuzilishi, rangiga qaratadi. Ilk yoshdagi bolalar yaltiroq va yorqin narsalarga qiziqish bilan qaraydi. Maktabgacha yosh davrida bolalar atrof-dagi voqea-hodisalarni angelaydi, narsalarni rangi va shakliga qarab ajratadi hamda kattalar bilan muhokama qila boshlaydi. Bolalar rangli narsa va buyumlar (kiyimlar, o'yinchoqlar)dan zavqlanadi, san'at asarini tushuna boshlaydi. Mashg'ulot va didaktik o'yinlar intellektual emotsiyalarni rivojlantiradi, ya'ni hayratlanish, qiziquvchanlik, o'zining xulosalariga ishonch yoki ikkilanish hamda yechim topganidan quvonish kabilar amalga oshadi.

L.M.Vekker emotsiyalarni kognitiv jarayonlardan ajratmadi va bu esa emotsional jarayonlarni aniqlash imkonini berdi.

1. Hissiy ton ya'ni turli narsa va buyum, hodisalarni sezish.
2. Perpektiv obrazlar va tasavvur orqali sezish. Sezgilari: vizual, audial, kinestetik, og'riqli.
3. Intellektual emotsiya.
4. Axloqiy hislar. Kognitiv komponent murakkab tuzilishga ega bo'lib, ijtimoiy qadriyatlarini his qilish orqali ifodalanadi [1;150-b].

Maktabgacha yosh davrida atrof-dagi vaziyatlarga mustaqil fikr bildiradi, o'zi anglamagan holda bolaning xulq-avtori motivlar asosida shakllanadi.

Tahlil va natijalar. Maktabgacha yosh davrida bolalar emotsiyalarini farqlay boshlaydi (quvonish, zavqlanish, qo'rquv va hafalik). Ayniqsa mimika bilan ifodalangan hissiyotlarni angelaydi, ayrim emotsional holatlarni ifodalaydi, ba'zan esa qiynaladi. Bolalar quvonch hissini tez ilg'aydi, qayg'u va jahlni keyinchalik tushuna boshlaydi. Kichikintoylarda yuz ifodasi va mimika bilan emotsiyalarni namoyon etish imkoniyati keng bo'ladi. Ayrim bolalar salbiy hissiyotdan ko'ra, pozitiv hissiyotlarni sekinroq angelaydi.

Bolalarda turli vaziyatning ta'siri natijasida motivlar namoyon bo'ladi. Biroq, bolaning istaklari chegaralansa, erkin xatti-harakatlarini o'zi boshqara olsa ham kattalarning ruxsat bermasligi ular faoliyatini sustlashtiradi. Kichik maktabgacha yoshda (3-4 yosh) odob-axloq me'yorlari ichki xissiyotlar asosida shakllanadi, asta-sekin irodaviy sifatlar rivojlana boshlaydi. 6-7 yosh bolalar irodaviy kuchini his qila boshlaydi. Bolalarda vaqti kelganda harakatlar maqsadga yo'nalgan holda rivojlanadi.

Vaziyatdan tashqari hollarda motivlar bolalarni o'z istak va xohishlarini amalga oshirishga sabab bo'ladi va axloqiy motiv ya'ni "kerak" tushunchasi ixtiyoriy harakatning muhim mexanizmlaridan biri bo'lib xizmat qiladi. Axloqiy hislar boshqa motivlarga nisbatan qo'zg'otuvchi kuch sifatida ta'sir qiladi. O'z-o'zini anglash, "MEN" konsepsiyasi shakllanadi. Kichik maktabgacha yosh bolalarda impulsiv harakat ustun bo'ladi, katta maktabgacha yoshda esa ixtiyoriy xulq-atvor yuqori darajada namoyon bo'ladi,

O'yin motivlari bolalarda bilish va kommunikativ motivlarini ham faollashtiradi. O'yin bolalarda emotsional jarayonlarni rivojlantirish vositasi hisoblanadi. Maktabgacha yosh davrida o'z-o'zini anglash, o'zi haqida tasavvurga ega bo'lish, shaxsiy sifatlar, qobiliyat, muvaffaqiyatsizlik sabablarini anglash rivojlanadi va "MEN" obrazi shakllanadi. Avval bolalar o'zining belgilari jinsi, ismi, yashab turgan joyi, keyinchalik esa ijtimoiy hayotdagi faoliyatini so'zlay boshlaydi.

O'z-o'zini baholash ba'zan barqaror, ba'zida anglamagan holda yuz beradi. Vaziyatdan kelib chiqib, bajarilayotgan faoliyatdan qoniqish yoki umuman qoniqmaslikni keltirib chiqaradi. Bola shaxsini psixik taraqqiyotini o'rganish ularning individual va shaxsiy sifatlarini bir-biridan farq qilishini tasdiqladi. Individual sifat avvalo bolaning qobiliyati va xususiyati bilan bog'liq. Bolalarning shaxsiy sifatleri ijtimoiy muhit ta'sirida shakllanadi. Shuning uchun bolaning qobiliyatini rivojlantirishga e'tibor qaratish,

individual xususiyatlariga tayangan holda faoliyat va muloqotni tashkil etish orqali ijobiy fazilatlarini shakllantirishga erishiladi.

Xulosa. Tarbiyachi-pedagoglar bolalarning individual xususiyatini ularning xarakteriga asoslanib aniqlaydi. Bola impulsiv harakatda bo'ladi, ya'ni tashqi muhit yoki hissiyotlar ta'sir qilishi mumkin. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ixtiyorsiz diqqat ustun bo'lib, bir faoliyatdan boshqasiga tez almashadi. Kayfiyati xam o'zgaruvchan bo'ladi ba'zida esa o'zgarishlarga moslasha olmaydi. Bir faoliyatni qiyinchilik bilan boshlaydi. Bolalarning ayrimlari butun borliqni qabul qiladigan, munosabatlarga tez kirashadigan, atrofdagilarga ishonadi yoki introvert turli vaziyat va notanish odamlarga qiyinchilik bilan kirishadi. Turli vaziyatlar yuz bergan vaqtida bolani o'z-o'zini baholash va refleksiv faoliyatga undash lozim. Natijada ularda ijobiy emotsiyalar rivojlanadi.

Har bir bolaning individual sifatleri uning odobi, xulq-avtori, xarakteri atrofdagilar bilan muloqoti, o'z-o'ziga munosabatida namoyon bo'ladi. Sanab o'tilgan sifatlar bola shaxsi tuzilishini shakllanishida muhim hisoblanadi. Bolalarning psixik rivojlanishida muammolar ham uchraydi ya'ni ularda agressivlik va xavotir yuz berishi mumkin. Agressivlik yoki havotir bola hayotida yuz bergan qiyinchilik va to'siqlarni yengish natijasida vujudga keladi. Unga o'z faoliyatini tashkil etish, yuqori natijaga erishishga harakat qiladi. Mazkur sifatlar liderlik uchun zarur komponent sanaladi. Agressiv xulq-atvor salbiy bo'lib, bolada xulqi og'ishga moyillikni keltirib chiqaradi. Agressiv xulq-atvor ko'pincha nizodan kelib chiqadi, o'zi xohlagan narsaga kuch bilan intilish, shavqatsizlik ta'sirida ro'y beradi, jahldorlik esa, havotirlanish, o'zini himoya qilish, urush-janjal, xulq-avtor qoidalariga rioya etmaslik natijasida ro'y beradi. Bolalarda uchraydigan havotir va hayajonga oilaviy nosog'lom muhit, muammoli vaziyatlar, yaqinlari bilan munosabat buzilishi sabab bo'lishi mumkin. Biroq havotirlanish va tashvish bolada kuzatuvchanlikni oshiradi, uning reaksiyalarini qo'zg'otadi, faoliyatini tizimli tashkil etishga undaydi, kutilmagan va xavfli vaziyatlarni oldini olishga o'rgatadi. Eng muhimi bolalarda bilim va ko'nikmalarni shakllanishiga asos bo'ladi. Bola shaxsini rivojlanishida ijobiy natijaga erishish uchun o'z-o'ziga ishonch va ijobiy hissiy munosabatda bo'lishi lozim. Har bir bola o'zining ijobiy va salbiy sifatlarini anglashi, yutuqlari va kamchiliklarini tahlil qilishi o'zini baholay olish ko'nikmasiga ega bo'lishi muhim.

Foydalanilgan adabiyotlar.

Веккер, Л. М. Психические процессы. М.: Смысл Академия, 2009. - 544 с.

Дарвиш О.В. Возрастная психология. Учеб.пособие для студ. высш. учеб. Заведений. М.: Владос-пресс, 2003.-341 с.

Davletshin M.G., Sh.Do'stmuhamedova va boshq. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya.O'quv metodik qo'llanma.-T.: 2004-129 b.

Дошкольное образование. Практикум по дисциплинам профессионального учебного цикла: учеб.пособие для вузов/под.ред.О.М.Газиной, В.И.Яшиной.-2-е изд., испр и доп.-М.: Издательство Юрайт, 2018.-111 с.

Данилина Т.А. В мире детских эмоций. Пособие для практических работников ДОУ/ Т. А. Данилина, В. Я. Зедгенидзе, Н. М. Степина. - М.: Айрис-пресс, 2004. - 160 с.

Запорожец А. В. Воспитание эмоций и чувств у дошкольника. М.: ТЦ Сфера, 1985. - 176 с.

Зинченко В. П. Большой психологический словарь. М.:Прайм-Еврознак; Москва; СПб, 2008. - 826 с.

Psixologiya qisqacha izohli lug'at.T.:1998-201 b.

Якобсон П. М. Психология чувств и мотивации: избранные психологические труды. М.:Институт практической психологии; Воронеж, 1998.- 304 с.